

6.1. Consideracions generals i tasques de la política nacional

6.2. El concepte de capital territorial i la seva importància quant a les estratègies de política regional

6.3. Polítiques locals i regionals: actuar a través de "plataformes territorials"

6.3.1. Plataformes d'infraestructura

6.3.2. Plataformes de coneixement

6.3.3. Plataformes identitàries

Referències bibliogràfiques

OPCIONES DE POLÍTICA EN EL CAS DE L'ARC LLATÍ

6.1. Consideracions generals i tasques de la política nacional

L'actual context postcrisi de les economies avançades està profundament caracteritzat pel relançament de la intervenció pública en l'àmbit econòmic per mitjà de:

- polítiques de rescat, especialment en l'àmbit financer quan va esclatar la crisi;
- polítiques anticíclics a curt termini, que pretenen estimular la demanda interna i afecten, principalment, els sectors de la construcció i les infraestructures (encara en una fase inicial posterior a la crisi);
- l'elaboració de noves normes i regulacions, especialment per controlar els riscos financers i els productes financers més especulatiu;
- polítiques estructurals a llarg termini per reforçar els sectors industrials i la seva orientació cap a les noves tecnologies i nous paradigmes de producció.

Un dels esforços més importants en l'elaboració de polítiques econòmiques per als propers anys ha de centrarse, també d'acord amb la UE, en l'enfortiment de la relació entre les intervencions a curt i a llarg termini, que s'ha d'aconseguir a través de les cada cop més anomenades "inversions intel·ligents" (*smart investments*). L'objectiu general hauria de ser revitalitzar la demanda interna i, al mateix temps, fomentar la competitivitat local i nacional del sistema productiu.

Per descomptat, en la recent evolució del període posterior a la crisi ha sorgit una nova i estricta limitació, relacionada amb la condició crítica dels dèficits i els deutes públics. D'alguna manera, la crisi, que es va iniciar principalment en el context financer i després va afectar l'economia "real", posa les qüestions financeres en primer pla, amb les dificultats, els costos i els riscos dels mercats financers assumits pels deutes sobirans. Òbviament, això implica que el camí per sortir de la crisi ha de ser molt més estricte, amb la impossibilitat d'ampliar la despesa pública i la necessitat de comprometre una major quota de l'estalvi privat per al relançament de les inversions i per al suport de les polítiques públiques.

En un escenari que s'estén fins a l'any 2025, les polítiques estructurals necessàries són claus i, de fet, repre-

senten una part integrant i sistemàtica dels escenaris presentats i elaborats en aquest estudi. Fins i tot en l'escenari de referència hi són presents en forma de suport a l'aparició d'un nou paradigma de producció, el de l'*economia verda*, orientant cap a una direcció coherent i sinèrgica les inversions públiques i privades. Però, és clar, la centralitat de les polítiques previsoras, visionàries i intencionals és més visible en l'escenari proactiu, on els *policy-makers* treballen amb la hipòtesi d'una percepció completa i, fins i tot, anticipant del canvi estructural, i on es té en compte una participació activa en els nous objectius i estils polítics.

No obstant això, vincular els objectius i les eines a curt i a llarg termini no és l'únic requisit per a l'eficàcia de les polítiques econòmiques i estructurals. Cal una consistència similar entre les accions dels diferents nivells de govern, tant des del govern de la Comunitat com des dels governs nacionals, regionals i locals. Aquest objectiu es pot aconseguir a través dels esforços de coordinació explícita (governança multinivell) o a través del comportament sinèrgic implícit pel qual cada nivell polític opera amb els seus propis instruments i dins les seves competències, adoptant una actitud totalment complementària. Aquest requisit de comportament cooperador implica, en termes operatius, dos elements principals:

- una alta permeabilitat entre els nivells polítics i, en concret, la vinculació dels processos *top-down* de disseny de polítiques, programació i suport financer amb els processos *bottom-up* de disseny i implementació operacional de projectes; i
- la importància de les polítiques locals que actuen sobre els diferents aspectes del capital territorial i la seva aplicació a través de processos inclusius de construcció de la visió de futur i d'elaboració de projectes.

Les principals àrees de disseny i implementació de polítiques fan referència a dos àmbits fonamentals: les polítiques de demanda (agregades, però també locals) i les polítiques d'oferta (regionalitzades).

Polítiques de demanda

- a) La qüestió més urgent de les polítiques de demanda fa referència al disseny d'una estratègia de sortida de

l'actual dèficit dels pressupostos dels Estats membres, que redueixi la dependència de la despesa pública. La intervenció pública directa a través del consum públic i la inversió s'han de ser substituït per una despesa pública indirecta menys costosa, que es podria traduir en incentius a la demanda privada, o per polítiques de regulació adequades. En aquest cas, en comptes de tractar de forçar una anticipació de la despesa privada en béns duradors, com automòbils i aparells elèctrics, l'objectiu de donar suport a la demanda privada es podria assolir en els àmbits de l'edificació i la construcció, a través d'incentius per a l'estalvi d'energia i solucions polítiques prudents de desregulació. En el cas dels sectors en els quals encara persisteixen monopolis, com per exemple el de les telecomunicacions i molts serveis privats, comercials i professionals, el mateix objectiu podria aconseguir-se mitjançant el suport a nous àmbits de demanda, com els serveis culturals i educatius.

- b) La creació de noves fonts de demanda agregada, com l'obertura de nous mercats internacionals en països en vies de desenvolupament. Aquesta estratègia implica acords comercials amb aquests països en relació amb els seus mercats interiors i el mercat de la UE, com per exemple en el camp dels productes agrícoles, el suport a les seves polítiques de desenvolupament a través de múltiples formes de cooperació, i, en el cas dels països emergents amb grans superàvits en les seves balances comercials, esforços conjunts internacionals per arribar a un acord respecte a una prudent però constant reavaluació de les seves monedes.
- c) El suport total al llançament de nous paradigmes de producció, que impliquin múltiples avenços tecnològics, múltiples aplicacions en una àmplia gamma de sectors i múltiples possibilitats d'innovació de productes. El cas del paradigma de l'*economia verda* és l'exemple perfecte: la seva aparició podria comptar amb el suport de regulacions mediambientals adequades i algun tipus de suport financer públic. Abraça una àmplia gamma d'innovacions, que afecten sectors com la producció d'energia, l'edificació i la construcció, activitats industrials i d'R+D avançades, el transport i l'agricultura. En aquest últim cas, un exemple interessant és la recent propagació del model d'agricultura de quilòmetre zero, que només implica un canvi en la percepció pública i les preferències, i permet assolir importants reduccions en les emissions i els costos del transport, una organització agrícola nova i mercats locals, així com una defensa més fàcil de les terres agrícoles periurbanes envers la urbanització i l'especulació immobiliària.
- d) La conquesta de nous mercats interiors i internacionals a través de la millora de la competitivitat de la producció local. Les estratègies adequades en l'àmbit macroeconòmic comprenen increments salarials prudents, inversions privades (facilitades) en tecnologia, organització i gestió cultural, i la focalització en una producció avançada i d'excel·lència. Tanmateix, aquesta estratègia pot ser àmpliament recolzada per accions d'oferta, implementades principalment a nivell regional i local.

- e) L'ús intel·ligent de la contractació pública existent de béns i serveis, encara que destinada a ser retallada, per a la creació d'un mercat inicial de productes avançats i sostenibles mediambientalment en el sector de l'edificació i la construcció, en xarxes i serveis de telecomunicacions avançades i en la prestació de molts serveis electrònics, com la salut, l'assistència social i la governança electrònica en general.

Polítiques d'oferta

Les polítiques d'oferta afecten principalment l'eficiència i la innovació del sistema productiu, que, al seu torn, depèn en gran mesura d'elements del context nacional i, sobretot, d'elements del context local.

Les accions de política nacional afecten els contextos culturals i educatius generals dels països, les principals xarxes d'infraestructura interna, el marc normatiu general en matèria de defensa de la competència i controls d'ús del sòl, l'estructura d'incentius industrials i les polítiques regionals. Tots aquests elements són particularment importants en l'assoliment de l'objectiu general, ja esmentat, d'encaminar una ràpida recuperació de la crisi mitjançant la reorientació de la producció cap a sectors, productes i empreses més avançats i innovadors. Polítiques fiscals selectives que permetin la reducció d'impostos que gravin la inversió empresarial, però també polítiques que regulin a llarg termini les característiques mediambientals dels processos de producció, dels productes i dels nivells de vida (calefacció, mobilitat, producció d'energia...), poden facilitar en gran mesura la necessària reassignació intersectorial dels recursos.

La segona tasca assignada a aquestes polítiques d'oferta nacionals fa referència a grans inversions en un àmbit interregional. La cooperació entre els governs regionals (o entre els estats en els sistemes federals) sembla particularment difícil d'aconseguir en el subministrament d'àmplies xarxes d'infraestructures, en la gestió dels grans rius i conques hidrogeològiques i en el disseny d'estratègies de xarxa integrades per al turisme.

En aquest àmbit, el paper dels governs nacionals segueix sent crucial, així com el paper de *lobby* dels governs regionals capdavanters. Durant aquest treball de recerca es va descobrir un cas important: la integració del transport en les regions de l'Arc Llatí. De fet, la macro-regió de la Mediterrània occidental, tot i tenir moltes característiques comunes i compartir el recurs marítim, encara mostra una notable fragmentació en termes d'infraestructures de mobilitat (i, per tant, en termes d'integració econòmica). Aquesta fragmentació és encara més sorprenent si es compara amb la clara estratègia d'integració interregional, i també internacional, perseguida i implementada per la part nord de la UE, a la zona de les grans ciutats-regions capdavanteres (Londres-París-Brussel·les-Randstad-Països Baixos-Berlín i Frankfurt), i amb la integració territorial històrica dels grans

eixos de l'Europa central al llarg del Rin, l'anomenada "blue banana". En particular, al llarg del cinturó sud les condicions de la infraestructura ferroviària no són satisfactòries. Els eterns problemes tècnics entre els sistemes ferroviaris francesos i espanyols, les dificultats en la Ligúria i el sud de les regions italianes, la manca de prioritats a França de l'eix est-oest al sud del país, i les clares prioritats de gairebé tots els països per les connexions nord-sud que uneixin els grans ports de la Mediterrània amb les zones internes, han impedit la realització d'una xarxa mediterrània eficient i han reforçat la històrica manca de cooperació entre les regions del sud d'Europa.

Les similituds entre aquestes regions mediterrànies sempre s'han considerat més importants que les possibles complementaritats, i això ha portat a una competència explícita en el turisme, el transport marítim i l'agricultura. Avui, però, la diferenciació entre regions i ciutats és cada cop més marcada, la qual cosa pot donar lloc a una major especialització interregional i a la consegüent integració dels mercats respectius. En termes de política, també existeix la possibilitat d'explorar una cooperació interregional més estreta per mitjà de *xarxes de sinergia* (Camagni, 1993; Camagni i Salone, 1993; Camagni i Capello, 2004): entre els ports, amb una especialització de producte i sector; en els àmbits del turisme, amb la construcció, i venda en el mercat global, d'"itineraris" integrats tant en creuers marítims com en turisme cultural i de ciutat; i entre els centres de coneixement per a la cooperació en R+D i educació avançada.

Altrament, existeix un altre potencial important per a les polítiques d'oferta, que implica responsabilitats notables per als governs regionals i locals. En aquest cas, les accions se centren en l'acumulació i la millor utilització del "capital territorial", el qual, com s'indica en una declaració important de la Direcció General de Política Regional de Comissió Europea, encara no està prou desenvolupat, ni en l'àmbit científic ni en el de les polítiques operatives: "Cada regió té un capital territorial específic, que és diferent del de les altres àrees i que genera un major rendiment per a determinats tipus d'inversions que per a altres, ja que aquestes s'adapten millor a la zona i utilitzen els seus actius i el seu potencial d'una manera més eficaç. Les polítiques de desenvolupament territorial (polítiques amb un enfocament territorial del desenvolupament), abans de res, han d'ajudar les zones a desenvolupar el seu capital territorial" (CEC, 2005, pàg. 1).

6.2. El concepte de capital territorial i la seva importància quant a les estratègies de política regional

El concepte de capital territorial va ser proposat per primera vegada en un context de política regional per l'OCDE en el seu *Territorial Outlook* (OCDE, 2001), el qual configura una llista ben estructurada de factors que actuen com a determinants del capital territorial i que van dels béns

materials tradicionals als béns immaterials més recents. "Aquests factors poden incloure la ubicació geogràfica de l'àrea, la mida, el la dotació de factors productius, el clima, les tradicions, els recursos naturals, la qualitat de vida o les economies d'aglomeració que proporcionen les seves ciutats, però també poden incloure les seves incubadores d'empreses i districtes industrials o altres xarxes de negocis que redueixin els costos de transacció. Altres factors poden ser «interdependències no comercialitzades», com els acords, costums o regles informals, que fan que els agents econòmics treballin plegats en condicions d'incertesa; o la solidaritat, l'assistència mútua i la cooptació d'idees que sovint es desenvolupen en grups de petites i mitjanes empreses que treballen en el mateix sector (capital social). Finalment, segons Marshall, hi ha un factor intangible, "alguna cosa en l'aire", anomenat "ambient" i que és el resultat d'una combinació d'institucions, normes, pràctiques, productors, investigadors i *policy-makers* que fan que la creativitat i la innovació siguin possibles" (OCDE, 2001, p. 15).

És evident, però, que alguns elements de la llista anterior pertanyen a la mateixa classe de factor abstracte i només es diferencien pel que fa als plantejaments teòrics dels seus partidaris, i que en falten d'altres. No obstant això, el concepte sembla raonable i fructífer. En altres llocs s'ha presentat una possible taxonomia total i completa dels elements del capital territorial (Camagni, 2009), destacant les tres dicotomies principals que engloba el concepte:

- Elements materials i immaterials: d'una banda, el capital social general, les infraestructures, els béns públics i el capital privat fix, i, de l'altra, el capital humà, l'esperit empresarial i el capital social. Les economies d'aglomeració i urbanització exhibeixen una barreja d'ambdós elements.
- Béns privats i públics, però també una categoria intermèdia de béns públics impurs i els béns de club, per als quals són necessaris nous estils de governança. De fet, a fi d'evitar comportaments oportunistes per part d'alguns actors i una explotació excessiva dels béns comuns i dels béns públics, calen nous estils de política dirigits a la creació d'un consens públic ampli, de confiança recíproca, de sinergies i de cooperació.
- Elements funcionals i relacionals; els últims, en l'actualitat, constitueixen els factors de desenvolupament més nous i interessants. Els actius relacionals, amb la forma de vincles interpersonals i interinstitucionals, representen un "capital" perquè són costosos de construir i de mantenir, però faciliten la innovació, la creativitat i la millora de la competitivitat econòmica.

Actuar sobre el capital territorial en la formulació de polítiques significa reconèixer la naturalesa integrada de qualsevol estratègia política i el valor afegit d'intervenir en actius diferents però vinculats al mateix temps, promoure la xarxa de relacions i acords de cooperació, i donar suport a projectes innovadors sorgits a través de partenariats entre la indústria, les institucions de recerca

i les universitats, en comptes de donar suport directament a socis individuals.

En nom de la simplicitat, podem observar quatre grans classes d'elements del capital territorial a què s'ha de prestar atenció en el context polític:

- el *capital d'infraestructura* i l'*estructura dels assentaments*, que inclouen també les característiques del sistema urbà i la qualitat del medi ambient;
- el *capital cognitiu*, en forma de coneixement, competències, habilitats, estructures de recerca i educació, integrat tant en el capital productiu com en el capital humà;
- el *capital cultural i identitari*, que abraça el patrimoni cultural, el paisatge i el capital natural, i
- el *capital social i relacional*, en forma de civisme, voluntat associativa i capacitat de cooperació.

6.3. Polítiques locals i regionals: actuar a través de "plataformes territorials"

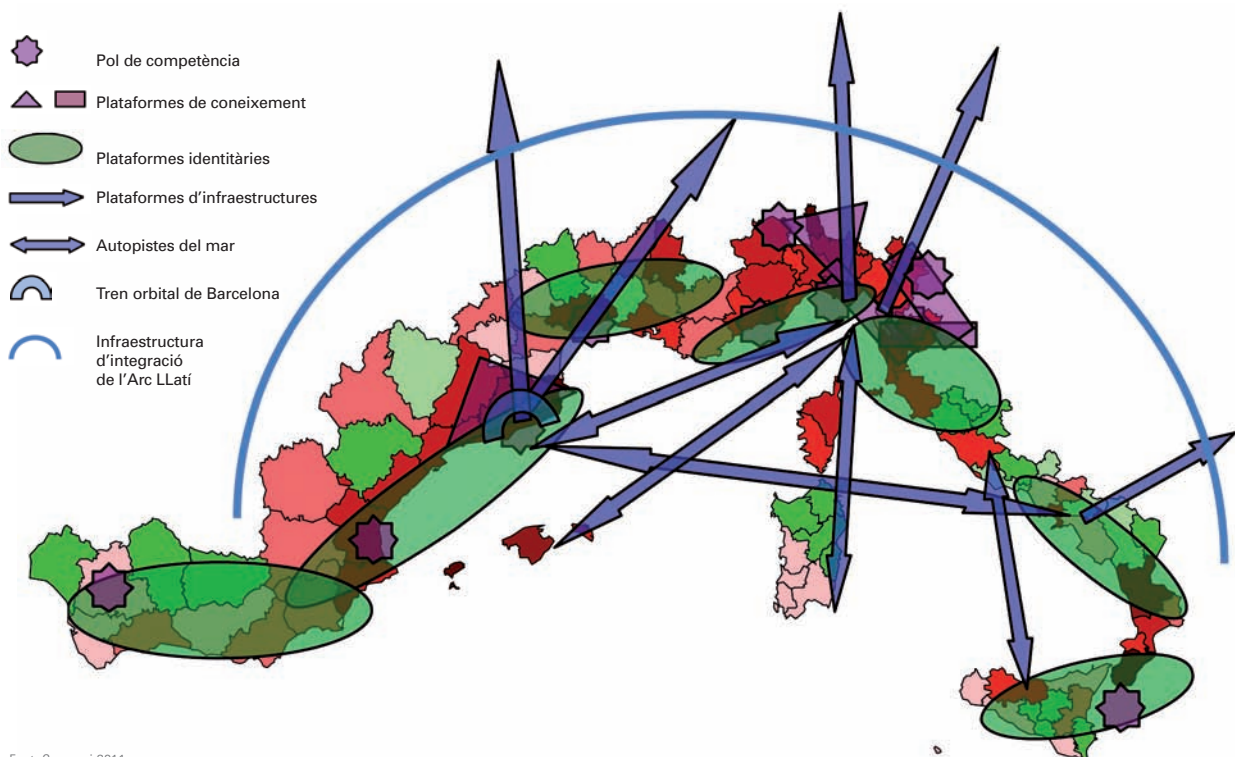
Com s'ha esmentat, les estratègies polítiques d'oferta regional han d'abordar directament la conservació, el millor ús possible, la realització i la millora de les diverses formes de capital territorial. Els missatges principals en aquest cas són la necessitat d'integrar, en primer lloc, les polítiques de desenvolupament territorial tradicionals en cada territori de la manera més ajustada a través de la fusió harmònica d'elements materials i immaterials, actius funcionals i relacionals, i aspectes econòmics, socials i ambientals; en segon lloc, de crear noves xarxes de cooperació entre els actors locals, inclosos els *policy-makers*

els organismes externs, tractant de crear comunitats locals cohesionades i voluntarioses; i, per últim, de centrar-se en els actius d'excel·lència en les esferes del coneixement, la cultura, el patrimoni natural i cultural, i en el suport a la innovació a través del conductes sinèrgiques (Camagni, 2009; Camagni i Maillat, 2006).

Aquesta estratègia d'integració es pot sintetitzar en les "plataformes territorials", un concepte utilitzat recentment pel govern italià per representar la seva estratègia de "territorialització" (això és, la integració intel·ligent de les especificitats territorials), relativa a les infraestructures i a les accions de desenvolupament. Intervenir a través de plataformes territorials significa tractar d'aconseguir una combinació ajustada i una integració total –en termes funcionals, físics, econòmics, socials i estètics– entre els nous projectes de desenvolupament i l'àmbit local, i, alhora, mobilitzar múltiples recursos locals en suport i sinergia amb l'acció pública.

Paral·lelament a les nombroses categories del capital territorial ja esmentades, podem observar tres "plataformes" principals: les *plataformes d'infraestructura*, les *plataformes de coneixement* i les *plataformes d'identitat*, mentre que la quarta categoria del capital territorial, és a dir, el capital "relacional", es pot considerar com el proveïdor d'una quarta plataforma, la *plataforma de governança*, que és al mateix temps una mena de condició prèvia per a l'èxit de l'acció pública i un nou estil d'implementació de polítiques. Les diferents accions possibles relacionades amb les tres formes de plataforma es mostren en el mapa 6.1.

MAPA 6.1. Accions polítiques i plataformes territorials

Font: Camagni 2011.

6.3.1. Plataformes d'infraestructura

Les noves plataformes d'infraestructura permetran assolir algunes de les prioritats bàsiques de l'Arc Llatí, que són: millorar la integració interna de tota la zona; impulsar l'accessibilitat externa de cada regió respecte a l'Arc Llatí i a territoris externs, per tal d'aconseguir una millora de la competitivitat i l'atractiu; i millorar l'eficiència interna de les grans àrees metropolitanes a través d'una estructura urbana polinuclear.

Les noves plataformes d'infraestructura comprenen (mapa 6.1):

- una xarxa ferroviària millor i més integrada al llarg de tot l'Arc Llatí, com ja s'ha dit anteriorment;
- la utilització de les noves autopistes del mar a fi d'aconseguir el mateix objectiu;
- la millora dels vincles de les grans àrees metropolitanes amb els principals corredors europeus: el Corredor dels Dos Mars (Gènova-Rotterdam); la unió amb el Corredor 1 (a través del nou ferrocarril proposat i de l'eix viari Ti-Bre, Tirrè-Brenner, des de La Spezia fins a Parma, Verona i Brenner); el Corredor 8 (Nàpols-Bari-Patres); i la millora de la infraestructura que uneix Barcelona amb Marsella, Lió, Torí i la vall del Po, Estrasburg i l'Europa central;
- l'establiment d'un sistema de tren orbital intern per a l'Àrea Metropolitana de Barcelona, que permetrà estructurar un anell sòlid de subcentres (vegeu les seccions següents).

6.3.2. Plataformes de coneixement

Les plataformes de coneixement consisteixen en xarxes de cooperació entre els principals actors en la societat del coneixement: les institucions de recerca avançada, els centres d'ensenyament superior i les empreses capdavanteres i dinàmiques. Les empreses locals no són els únics destinataris de la producció del plexe de coneixement especialitzat (les institucions que treballen en recerca científica i aplicada), ja que també disposen d'una competència i un saber fer dilatats en la producció local. En conseqüència, doncs, són socis importantíssims en qualsevol estratègia d'innovació i d'avenç tecnològic. Els *policy-makers* hi han de prestar especial atenció, no només per aconseguir una cooperació fructífera entre aquests tres actors locals (d'acord amb l'experiència, fins ara satisfactòria, dels *poles de compétitivité* francesos), sinó també per controlar la perseverança en la producció de coneixement local, que podria perillar per la deslocalització selectiva de parts de les *fil·lières* productives.

Les plataformes de coneixement es poden estructurar a través de (mapa 6.1.):

- La sinergia i la cooperació entre els actors principals de la societat del coneixement esmentats anteriorment en el que podríem anomenar *pols de competència* local. Exemples d'aquests pols ja existents o en desenvolupament els trobem a Sevilla (biotecnologies

i vincles amb el sector agroalimentari), València (enginyeria mecànica per sectors lleugers), Barcelona (àmplia gamma de sectors), Montpeller (biotecnologies i tecnologies verdes), Niça (TIC), Gènova (TIC i aparells mèdics), Torí (automatització industrial), Pisa (aplicacions físiques avançades), Florència i Bolonya (enginyeria mecànica, aparells biomèdics) i Catània (TIC).

- L'ampliació de la cooperació en l'àmbit científic aplicat entre els pols de competència local i realitats similars però complementàries en regions urbanes més extenses o, fins i tot, fora d'aquestes àrees. Aquesta estratègia es podria dur a terme mitjançant la participació de tot el territori de Catalunya o en el triangle Gènova-Torí-Milà.
- La inclusió de les empreses innovadores en aquests acords de cooperació, treballant en les vocacions industrials i en les especificitats dels territoris. Els exemples van des de les tecnologies marines, molt avançades, les quals han estat incorporades per la indústria de la construcció naval local en l'arc Gènova-La Spezia-Viareggio-Livorno, fins a l'enginyeria mecànica i les competències d'automatització industrial a l'eix Bolonya-Florència.
- El desenvolupament d'altres *fil·lières* que vinculin actius productius, locals i naturals d'excel·lència amb pols de coneixement i competència. El sector agrícola, alimentari i turístic té grans beneficis potencials en l'àrea de l'Arc Llatí. Cercles virtuoses similars, que es basen en "vocacions" locals i proporcionen extenses sinergies potencials, afecten als sectors de la salut i benestar, on s'enllacen els coneixements locals en tecnologies mèdiques amb la creixent especialització en serveis de salut i allotjament per a una població creixent de jubilats europeus. Un últim exemple fa referència al possible creixement del compromís amb el paradigma de l'*economia verda*, en particular amb l'oferta de biomassa i energia solar vinculada amb la producció i la prestació de serveis de noves tecnologies energètiques.

6.3.3. Plataformes identitàries

Les plataformes identitàries exploten les riqueses naturals i el patrimoni cultural local per al desenvolupament de noves oportunitats econòmiques i ocupacionals. Les identitats locals no només poden convertir-se en "marques" efectives de noves formes, selectives i sostenibles, de turisme, sinó també en publicitat d'antigues habilitats locals integrades en la producció d'aliments i vi, així com de productes d'artesanía local. Una estratègia integrada per vincular tots els elements anteriors amb una nova accessibilitat física, una informació del lloc acurada, la comercialització arreu del món i una receptivitat logística millorada poden resultar molt eficaces.

Cal redescobrir i interpretar les identitats locals a un nivell d'àrea extens i els elements individuals del patrimoni cultural s'han de vincular a grans itineraris integrats, tant en termes d'informació com de logística, a fi d'assolir una massa crítica adequada i una nova visibilitat en el mercat turístic internacional.

En la definició de les plataformes d'identitat, el paper dels ciutadans i la població local és crucial, ja que proporcionen el seu sentit de pertinença i orgull local, els seus valors i les seves expectatives, afegint veritable cultura i vida al que fàcilment podria esdevenir una mercantilització trivial de l'atmosfera local. D'altra banda, ells són els beneficiaris naturals no només dels nous llocs de treball potencials, sinó també de les millores que una estratègia de desenvolupament racional pot aportar en termes d'accessibilitat i serveis.

Com es mostra en el mapa 6.1, les possibilitats d'idear plataformes d'identitat al llarg de l'Arc Llatí són àmplies i molt riques, ja que la diversitat és generalitzada i els punts comuns generats per la història i la geografia són evidents.

Referències bibliogràfiques

CAMAGNI R. (1993): "From city hierarchy to city network: reflections about an emerging paradigm", in T.R. Lakshmanan and P. Nijkamp (eds.), *Structure and change in the space economy*, Festschrift in honor of Martin Beckmann, Berlin, Springer Verlag, p. 66-87.

CAMAGNI R. (2009): "Territorial capital and regional development", in R. Capello and P. Nijkamp (eds.), *Handbook*

of Regional Growth and Development Theories, Edward Elgar Publ. Northampton, Mass, p. 118-132,

CAMAGNI (2011): "Policy options for the Latin Arc", en Camagni, R. i R. Capello (Eds), *Spatial Scenarios in a Global Perspective: the Latin Arc Countries*, Edward Elgar Pub.

CAMAGNI R., CAPELLO R. (2004): "The city network paradigm: theory and empirical evidence", in R. CAPELLO, P. NIJKAMP (eds.), *Urban dynamics and growth: advances in urban economics*, Elsevier, Amsterdam, p. 495-532.

CAMAGNI R., MAILLAT D. (eds.) (2006): *Milieux innovateurs: théorie et politiques*, Economica, Paris.

CAMAGNI R., SALONE C. (1993): "Network urban structures in northern Italy: elements for a theoretical framework", *Urban Studies*, n. 6, p. 1053-64.

CEC (2005): *Territorial state and perspectives of the European Union, Scoping document and summary of political messages*, Brussels, May.

OECD (2001): *Territorial Outlook*, Paris.